

Реабілітація наукової та творчої інтелігенції в другій половині 50 - 60-х роках ХХ століття

Українське суспільство, яке формується у незалежній державі, постійно хвилюють проблеми складного і суперечливого шляху становлення та функціонування радянської тоталітарної системи, що залишила свій кривавий слід на українській землі, зламавши та скалічивши долі мільйонів безневинних людей. Не оминула вона своїми грізними обіймами і діячів української культури, освіти й науки. У роки сталінського терору чимало громадських і культурних діячів України щезали без арешту й суду або навічно замовкали на енкаведистських допитах.

Хрущовська „відлига” дала можливість розпочати реабілітаційну роботу щодо жертв політичних репресій. Прийняття Верховною Радою України Закону „Про реабілітацію жертв політичних репресій” від 17 квітня 1991 року і прийняті згодом зміни, доповнення та тлумачення до нього від 15 травня та 19 листопада 1992 року дозволили розгорнути широкомасштабну роботу по реабілітації жертв сталінізму, яка визначалася, зокрема, у виданні численних книг, збірок, публікацій.

Наукове дослідження проблематики реабілітації жертв політичних репресій в Україні розпочато порівняно недавно, проте з року в рік кількість праць та публікацій з цієї тематики зростає, що свідчить про зацікавленість науковців цим періодом нашої історії. Зокрема, наукові дослідження С.Кульчицького, Ю.Шаповала, В.Барана, В.Пристайка, Ю.Шевельова, О.Уманця, Л.Абраменка, О.Бажана, Ю.Данилюка, Є.Скляренка та інших розкривають маловідомі сторінки історії нашої держави, подаючи на розсуд громадськості своє бачення складних суспільно-політичних процесів того часу та аналіз діяльності наукової громадськості у реалізації державної програми підготовки серії книг “Реабілітовані історією”¹.

Метою зазначеної статті є висвітлення шляхів, форм і методів реабілітації наукової та творчої інтелігенції, що перебувала у досліджуваній період у нонконформістських стосунках із владними структурами.

Аналіз документальних матеріалів переконливо свідчить про те, що в другій половині 50-х - першій половині 60-х років активно здійснювався процес реабілітації наукових і творчих працівників, які доклали чимало зусиль для формування та розвитку української культури в 20-30-х роках.

Після XX з'їзду КПРС, коли стало відомо чимало нових фактів репресій, процес реабілітації жертв тоталітаризму набуває особливого значення. До реабілітаційних заходів залучаються громадські організації, які певною мірою стають ініціаторами відновлення та повернення чесних імен своїх товаришів та колег по спілчанській діяльності та роботі.

Спілка письменників України однією з перших розпочала нелегку рутинну роботу за реабілітацію безневинно репресованих сталінщиною літераторів. Правління Спілки вустами Миколи Бажана, Олесь Гончара, Юрія Смолича, Максима Рильського, Павла Усенка, Володимира Сосюри, Петра Панча, Олександра Копиленка, Степана Крижанівського, Олександра Корнійчука, Тереня Масенка, Івана Гончаренка, Мечислава Гасько, Бориса Буряка, Агати Туринської, Петра Козланюка та інших, які з допомогою листів у державно-партійні та правоохоронні органи, позитивних характеристик на своїх колег по перу робили все для того, щоб повернути їх чесні імена. Зокрема, при додатковому розслідуванні справи Гордія Коцюби, у характеристиці письменнику як здібному авторові літературних творів, патріотові своєї Батьківщини Петро Панч писав: „За весь час нашого знайомства я не чув від нього жодного антирадянського слова сказаного, а тим паче написаного”².

Із 158 репресованих письменників Української РСР у 1953-1960 роках було реабілітовано 117 осіб. У кожного з них був свій тернистий шлях до волі, кому судилося дожити та зняття страшного тавра „ворог народу”³. До прикладу, Зінаїда Тулуб двічі була засуджена за одним і тим самим

звинуваченням: „учасниця контрреволюційної організації „Виборчий центр”, якій інкримінувалася „підривна робота перед наступними виборами до Рад”. У 1937 році Військовою колегією Верховного Суду СРСР письменниця була засуджена до 10 років позбавлення волі (із обмеженням в політичних правах – на 5 років) і конфіскацією всього належного їй майна. Після відбуття строку 4 липня 1947 року була вислана у Джамбульський район Алма-Атинської області, де 16 травня 1950 року їй був оголошений новий вирок Особливої наради при міністрі Державної безпеки СРСР: „...за належність до антирадянської есеро-меншовицької організації зіслати на поселення в Кокчетавську область Казахської РСР”.

У липні 1954 року з настанням у країні політичної відлиги Зінаїда Тулуб направляє лист Голові Президії Верховної Ради, в якому зазначає: „Судову кару я відбула, і ось уже пішов п’ятий рік, як я томлюся в засланні, серед напівпустельних казахських цілинних земель, без можливості побачитись із близькими, повернутися до улюбленої праці письменниці, застосувати на практиці свої знання історика і створити хороший історичний роман про астронома Джордано Бруно, для якого я ще в 1936-1937 роках встигла зібрати багато цікавого і рідкісного матеріалу...

...І як не тяжко буде мені, коли майно конфісковане, знову розпочинати життя, але прошу Вас вернути мене до любимої праці, без якої життя для мене позбавлене радості, всякої мети і сенсу. Я прошу не перегляду справи, а індивідуальної амністії, права повернутися в рідний Київ, знову працювати на любимій ниві. Жити мені залишилося недовго... Невже ж на порозі смерті потрібний цей мій відрив від життя, ця ганьба, така незаслужена й безмежна?!

...Я вірю, що Ви відгукнетеся! Ви – моя остання надія!”⁴

Проте К. Є. Ворошилов, який тоді очолював найвищий законодавчий орган країни, жодним словом не відповів письменниці. Лише 23 червня 1956 року військова колегія Верховного Суду СРСР ухвалила: „Вирок Військової колегії Верховного Суду СРСР від 5 вересня 1937 року і постанову

Особливої наради при МДБ СРСР від 10 лютого 1950 року щодо Тулуб Зінаїди Павлівни скасувати за нововиявленими обставинами й справу про неї припинити за відсутністю складу злочину...”⁵

Вивчаючи документальні матеріали 30-х років, можна переконатися, що характерною ознакою репресивної політики був постійний інтерес до „соціально небезпечних елементів”. Це відверто відстежується на прикладі, який мав місце в м. Харкові, де з 3 по 6 листопада 1934 року органами ДПУ УРСР, із метою запобігання терористичним актам, були заарештовані 22 особи. Під арешт попали 8 літературних працівників, 5 викладачів навчальних закладів, 3 співробітники редакції „Радянської Енциклопедії”, науковий співробітник Всеукраїнської картинної галереї та інші. Всі вони 13-14 грудня були засуджені. 14 заарештованих засуджені до вищої міри покарання – розстрілу як учасники антирадянської організації, що проводили шкідницьку діяльність і готували терористичні акти. Серед них: Р. Ф. Сказинський, М. М. Лебединець, О. Г. Щербина, Р. І. Шевченко, А. Ю. Карбут, П. Й. Сидоров, О. Ф. Влизько, Г. М. Косинка-Стрілець, Д. Н. Фальковський, М. Г. Оксамит, І. П. Терещенко, К. С. Буревий та Іван і Тарас Крушельницькі.

Згодом усіх обвинувачених було реабілітовано, а п’ять із них удостоєні бібліографічних публікацій в Українській Радянській Енциклопедії. Зокрема, 29 травня 1956 року під час перегляду справи на Влизька Олексія Федоровича та інших членів Спілки письменників УРСР Андрій Васильович Головка дав такі свідчення стосовно „активного учасника підпілля, антирадянського терориста” Влизька: ”Влизько Олексій був молодим обіцяючим поетом, який багато не встиг зробити. В його творах можна було відчутти байронізм, але політично, по-моєму, вони були витримані. Влизько був зовсім глухим й німим; так що його твори читались іншими особами. Звичайно, з ним розмовляли тільки за допомогою пантоміми”⁶.

Чимало зусиль для реабілітації творчих працівників доклали творчі спілки та інші союзні та республіканські організації. Важливою в цьому

плані є доповідь голови Спілки письменників СРСР Г. М. Маркова, в якій зазначено, що „у Спілці письменників після реабілітації за законом у державному порядку поновлено 617 письменників. До складу письменників 1937-1938 років це становить одну третину. З цього видно, які значні втрати наніс культ особи і з якою важкою роботою ми зіткнулися в останні роки в Спілці письменників, коли потрібно було не тільки видати членський квиток спілчанину, але потрібно було потурбуватися про його благоустрій, про його громадянське почуття, про його повернення до творчого середовища радянських письменників, про повернення втрачених духовних цінностей нашому радянському читачу.

Із 617 осіб 305 відновлено посмертно. Ця цифра більш ніж скорботна і не вимагає ніяких пояснень. Із складу правління Спілки письменників, яке було обране на першому з'їзді в складі 101 особи, було репресовано, до того ж із дуже драматичними наслідками, 40 членів правління спілки письменників. Зі складу Ревізійної Комісії, яка була обрана першим з'їздом у кількості 20 осіб, майже неможливо було повернути 12 осіб. Деякі Спілки письменників, наприклад, такі як спілка письменників Казахстану, на певний період часу була повністю ліквідована.”⁷

Говорячи про письменницьку організацію Казахстану, голова Спілки письменників СРСР Г. М. Марков чомусь не згадав про розгром українських письменницьких організацій, про розстріляне відродження 20-х – початку 30-х років. Адже із 120 затверджених членів новоутвореної спілки письменників республіки та 73 літераторів, які вважалися стажерами-кандидатами в члени СПУ і були офіційно визнані першим установчим з'їздом письменників УРСР приналежними до професійної письменницької Спілки, 158 осіб було репресовано.⁸ Не згадав голова союзної Спілки письменників Миколу Куліша, Григорія Епіка, Валер'яна Підмогильного, Євгена Плужника, Валер'яна Поліщука, Гордія Коцюбу, Остапа Вишню та багато інших письменників республіки, які прагнули у свій час сформува

національну самосвідомість, привчаючи український народ до своїх національних традицій.

У цей час реабілітація також торкнулася 93 осіб із 698 представників наукової, мистецької та освітянської інтелігенції. Саме вони за волею долі, страшним збігом обставин попали у місця позбавлення волі, на заслання та спецпоселення⁹.

Свої конкретні зусилля для реабілітації митців доклала Спілка художників України. Упродовж другої половини 50-х - початку 60-х років вона неодноразово зверталася з пропозиціями до Прокуратури УРСР щодо реабілітації членів СХУ. Так, завдяки її зусиллям були реабілітовані талановиті художники-графіки Володимир Куткін, Гаврило Пустовійт, Охрім Судомора, чия творча спадщина протягом тривалого часу знаходилася у спецхоронах музеїв¹⁰. Значно пізніше було повернуто з небуття ім'я видатного дослідника й художника Володимира Гагенмейстра, який 18 років очолював Кам'янець-Подільську художньо-промислову школу, що стала центром українського художньо-прикладного мистецтва на Поділлі. Митець реабілітований, але останні роки його життя й понині залишаються невідомими. Адже у довідці, виданій Військовим трибуналом Київського військового округу від 3 квітня 1971 року, зазначено, що справа по звинуваченню Гагенмейстра Володимира Миколайовича, 1887 року народження, переглянута військовим трибуналом, постанову від 31 грудня 1937 року відмінено, а справу припинено. А у свідоцтві про смерть від 28 травня 1971 року, виданому Ленінським районним відділом РАГСу м. Києва зазначено, що Гагенмейстр В. М. помер 20 січня 1938 року. Місце поховання та причина смерті невідомі.¹¹

Реабілітація українських учених – жертв політичних репресій була в полі зору Академії Наук України. Завдяки цим зусиллям були повернуті українському народу імена вчених із світовим іменем: математика Михайла Кравчука, фізика Олександра Гольдмана, генетика та філософа Ізраїля Агола, істориків Миколи Горбаня, Володимира Грінченка, Віктора Юркевича,

Миколи Філянського та багатьох інших.¹² За ініціативою Інституту мовознавства АН УРСР українській науці в травні 1957 року було повернуте ім'я Агатангела Кримського, який став непересічною особою не лише в Україні, але й в усьому світі. Доля вченого склалася нелегко. Ось як про це свідчить Г. Г. Денисенко: „Влітку 1930 року, коли процес СВУ був уже завершений, пройшла хвиля „чисток”, що не обминула й А. Ю. Кримського. Видатного вченого не позбавили звання академіка, але увільнили від усіх посад. Протягом майже трьох років він залишався безробітним, становище його було просто критичним, але в цих умовах А. Ю. Кримський продовжував напружено працювати. Наприкінці 30-х років становище А. Ю. Кримського дещо покращилося. Йому підвищили платню, доручили керівництво аспірантами в Інституті мовознавства АН УРСР”.

22 червня 1940 року А. Ю. Кримського було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, а через місяць за видатні заслуги у розвитку філософських наук – присвоєно звання заслуженого діяча науки. У січні 1941 року Академія наук України широко відзначала його ювілей - 70-річчя від дня народження і 40-річчя професорської діяльності. А через півроку А. Ю. Кримського заарештували. Коли розпочалася війна, вчений перебував у Звенигородці. 19 липня 1941 року працівники Звенигородського міжрайонного НКВС запропонували А. Ю. Кримському виїхати до Києва для подальшої евакуації вглиб країни. Та наступного дня було прийнято рішення про його арешт.¹³ В постанові про пред'явлення обвинувачення від 14 вересня 1941 року вказувалося, що „Кримський Агатангел Юхимович достатньо викритий у тому, що він був ідеологом українських націоналістів і один із керівників антирадянського націоналістичного підпілля, вів антирадянську діяльність”¹⁴.

У той час, коли фашистські війська підійшли до Києва і весь народ піднявся на захист Батьківщини, у казематах НКВС допитували хворого, виснаженого вченого зі світовим ім'ям, який віднайшов у собі сили нічого не визнати і нікого не підставив під удар. З наближенням фронту

А. Ю. Кримський був вивезений до Кустанаю. Перебуваючи у в'язниці № 7 25 січня 1942 року А. Ю. Кримський помер.

Постановою Управління НКВС по Кустанайській області від 3 лютого 1942 року справу А. Ю. Кримського у зв'язку із смертю було припинено. Тавро „ворога народу”, припечатане у в'язницях НКВС довідками й постановами, залишалося ще довгий час на чистому імені вченого. 8 травня 1957 року постанову про припинення кримінальної справи на Кримського А. Ю. за відсутністю складу злочину підписали заступник голови КДБ при Раді Міністрів УРСР Тихонов і заступник Прокурора УРСР Ардеришін¹⁵.

Необхідно зазначити, що політичні репресії викликали серйозну невдоволеність у партійно-державного апарату, який прагнув відновити історичну правду та справедливість. Характерною в цьому плані є діяльність секретаря „Сталінського” Донецького обкому партії О. П. Ляшка, який не міг змиритися з порушенням законності щодо його співвітчизників. Очолюючи обласну комісію з питань матеріального забезпечення репресованих, він зумів виступити з цілим рядом ініціатив, пов'язаних із забезпеченням прав і свобод реабілітованих.

Аналізуючи процеси, пов'язані з реабілітацією репресованих, О. П. Ляшко писав: „Щоденна п'ятимісячна робота дала можливість отримати таку інформацію, стільки подробиць із пережитого цими людьми у ті страшні часи, що за їхніми розповідями можна було б написати книгу жахів”¹⁶.

Особливо схвильований долею наукової та творчої інтелігенції О. П. Ляшко в 1956 році вніс пропозицію першому секретареві обкому Компартії України І. П. Казанцю провести відкриті судові процеси над тими, хто проводив репресії безневинних громадян, та організувати перевірку кадрів держбезпеки. Перший секретар обкому Компартії України особисто звернувся до другого секретаря ЦК Компартії України М. В. Підгорного з пропозицією активізувати дії проти організаторів та виконавців репресій

щодо радянських громадян в цілому, наукової та творчої інтелігенції зокрема.

На перших порах позиція другого секретаря ЦК Компартії України М. В. Підгорного була цілком прийнятною. Він, зокрема, зазначив, що „безкарно таких людей залишати не можна”. Однак потім у його позиції відбувся відвертий відказ від пропозиції О. П. Ляшка стосовно проведення суцільної перевірки кадрів та відкритих процесів над винуватцями репресій. Він заявив: „Хай ваш Ляшко в кадри КДБ не лізе! Це не його справа! Якщо зробити так, тоді ми за два тижні розгонимо органи. А без них жити не можна! У зв'язку з цим, нечуждий думкам О. П. Ляшка, перший секретар Донецького обкому Компартії України І. П. Казанцев сказав: „Поки що передавайте на розгляд у партійні організації тільки тих, на кого надійшли заяви. А там буде видно. Будемо, значить, спішити повільно”¹⁷.

Шлях до громадської реабілітації засуджених за політичними мотивами був складним, а для деяких репресованих він затягнувся на десятки років після юридичної реабілітації. До прикладу, громадська реабілітація письменника І. Микитенка відбулася 12 квітня 1956 р., коли президія Спілки Письменників України посмертно поновила його в правах члена Спілки. Тоді ж було скасоване рішення парторганізації СПУ про виключення І. Микитенка з партії. Аналогічне рішення ЦК Компартії України про посмертну реабілітацію письменника в партійному відношенні у зв'язку з безпідставністю інкримінованих йому в 30-ті роки політичних звинувачень було ухвалено лише 14 червня 1990 р.¹⁸.

Своєї юридичної та громадської реабілітації за життя не дочекався викладач Херсонського педінституту, письменник Сава Божко, який у 1938 р. на підставі статей 54-8, 54-10 ч. 2, 54-11 засуджений Особливою нарадою при НКВС СРСР до 5 років виправно-трудоих таборів. Пройшовши тортури таборів, фронтовими шляхами Великої Вітчизняної війни, він помер несподівано й трагічно, захворівши на шахті в Донбасі в 1947 р.

У клопотанні сина Божка С. З. щодо реабілітації батька, яке було направлене 4 квітня 1960 р. прокурору Херсонської області, викладене прохання, у якому зазначалося, що „...для перевидання літературних творів мого батька вимагається подання офіційних документів про реабілітацію. Прошу видати мені таку довідку”¹⁹. У підтвердження заяви сина С. З Божка 4 травня 1960 р. начальнику Управління комітету державної безпеки по Херсонській області Логвиненку відправлено листа за підписом начальника Херсонського облліту Бондаря: „У відповідь на Ваш № 535 від 27 квітня 1960 р. повідомляю, що згідно з Наказом начальника Головліту УРСР № 11-с від 29 жовтня 1956 р. Божко Сава Захарович виключається з „Зведеного списку осіб, усі твори яких підлягають вилученню з бібліотек та книготорговельної сітки згідно з наказами Головліту УРСР за період з 1938 по 1943 рік включно”. 24 серпня 1960 р. С. З. Божка було реабілітовано”²⁰.

Надзвичайно важливо, що останнім часом у висвітленні трагічної долі репресованих надає допомогу Національна академія наук України, національна Спілка письменників України, Товариство політв'язнів і репресованих та інші правові та громадські організації. Зокрема, у 1992 році відповідно до постанови Президії Верховної Ради України за №2256-ХІІ²¹ та Кабінету Міністрів України №530 ”Про підготовку і випуск серії книг “Реабілітовані історією” в Україні розпочалося видання багатотомної науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, яка відображає долю репресованих науковців і творчих працівників. Спілка письменників України підготувала й видала мартиролог письменників, що стали заручниками жорсткої та несправедливої системи. Свої цікаві та оригінальні видання здійснює Товариство політв'язнів та репресованих.

Результати наполегливої роботи державних органів, яким було безпосередньо доручено займатися реабілітаційним процесом, науковців, ентузіастів “Меморіалу,” Товариств політв'язнів та жертв репресій, журналістів відобразилися у численних публікаціях на сторінках періодичних видань у вигляді списків реабілітованих, нарисів, статей та

грунтовних розповідей про них. За останні десять років за програмою “Реабілітовані історією” видані десятки книг: збірників статей, нарисів, художніх творів, спогадів репресованих та їх дітей, збірників документів та архівних матеріалів, понад 15 випусків науково-публіцистичного журналу “З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ”

З ініціативи Українського історико-культурного просвітницького товариства “Меморіал” ім. В.Стуса випущено у двох томах збірку про реабілітованих киян під назвою: “Київ: жертви репресій”²². Серед тисяч реабілітованих киян зазначені прізвища відомих діячів науки та культури, зокрема, Білокопитов Олександр Олександрович – редактор журналу “Советская музыка”, Манькутевич Леонід Юхимович – режисер Київського оперного театру, Михайлів Юхим Спиридонович – голова товариства “Київський художник”, письменники Обідний Олексій Андрійович, Загірний Кирило Антонович, професор Київського машинобудівного інституту Марков Яків Миколайович, професор Київського лісотехнічного й меліоративного інституту Цеслинський Леонід Васильович, глава Обновленської церкви в Україні митрополит Олексій Чеканівський, глава греко-автокефальної церкви митрополит Василь Липківський, глава греко-католицької церкви митрополит Йосип Сліпий, пресвітер Георгій Вінс та багато інших, яких знали не лише у Києві, в Україні, але й за її межами.

Спираючись на викладені матеріали, можна стверджувати:

- у другій половині 50-х – першій половині 60-х років сформувалася громадська думка, спрямована на відновлення імен представників наукової та творчої інтелігенції, яка активно підтримувалася Академією наук УРСР, творчими спілками, низкою громадських організацій;

- реабілітація наукової й творчої інтелігенції дозволяє сформулювати конкретний план увічнення тих імен, які стали національною гордістю українського народу;

- видання, які в майбутньому вийдуть у світ під егідою редакційних колегій “Реабілітовані історією” матимуть, не тільки наукове значення, а й

стануть засобами морального очищення суспільства, уроком для наших майбутніх поколінь.

¹ Кульчицький С. Спроба реформ (1956 - 1964) // Український історичний журнал. 1999. -№ 2 – 4; Шаповал Ю. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. 1992. № 1-2; Баран В. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953 – 1985 рр. - Львів: МП “Свобода” 1992. – 124 с.; він же. Десталінізація в Україні: перша спроба // Сучасність. – 1995. - № 11. – С.106-117; Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. Крип’якевича НАН України, 1996. – 448 с.; він же. Правляча верхівка в Україні у 1950 – 1960-і роки // Сучасність. – 1997. - № 7-8. – С.104-118; Пристайко В. Реабілітація жертв сталінізму // Історія в школах України. - 2001. - № 1. – С. 12-16; Шевельов Ю. У довгій черзі проблеми реабілітації. Київ. – 1991. - № 12. – С.72-76; Уманець О. Початок “десталінізації” на Чернігівщині // Сіверянський літопис.-2001. - № 3.-С. 96-100; Авраменко Л. Про політичну реабілітацію жертв політичних репресій в Україні // Історія в школі.-2001. - № 11-12. – С 43-46; Бажан О., Данилюк Ю. XX з’їзд КПРС в долі кримських татар // Початок десталінізації в Україні: Матеріали “круглого столу”. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997.-С.121-129; З пам’яттю про минуле та в ім’я справедливості// Кримські татари: шлях до повернення. Кримсьотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. К., 2004. - С.4-62; Бажан О. Биківня: в зоні особливого мовчання. Пам’ять биківні: документи та матеріали. - К.: Рідний край, 2000.-320 с.

² З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій /Авт. кол.: Бойко Л.С. та ін. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 274.

³ Підрахунки автора за: З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій /Авт. кол.: Бойко Л.С. та ін. – К.: Рад. письменник, 1991. – 489 с.

⁴ З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій /Авт. кол.: Бойко Л.С. та ін. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 428 - 429.

⁵ З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій /Авт. кол.: Бойко Л.С. та ін. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 429.

⁶ Бантишев О. Ф., Селюк А. В. Пастка для еліти. – К. Нора-Друк, 2004. – С. 120-125.

⁷ Центральний Державний Архів-музей літератури і мистецтва України (далі ЦДАМЛМ України) Ф. 590. оп. 1. спр. 481 – Арк. 134

⁸ З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій /Авт. кол.: Бойко Л.С. та ін. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 17.

⁹ http://memorial.ua/list_repres/4htm

¹⁰ http://memorial.ua/list_repres/4htm

¹¹ ЦДАМЛМ України. Ф.397. оп.1. спр. 11.

¹² http://memorial.ua/list_repres/4htm

¹³ Денисенко Г.Г. Неодмінний секретар ВУАН (А. Ю. Кримського) // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки) К.: „Рідний край” - 1991. – С.120.

¹⁴ Ільєнко Іван. Хватальна евакуація //Літературна Україна. - 1990. – 25 жовтня.

¹⁵ Ільєнко І.О. У жорнах репресій К.: Веселка, 1995. – С. 337.

¹⁶ Ляшко А. П. Груз пам’яті: Трилогія: Воспоминания. – К., 1997. - Кн. II. – С.272.

¹⁷ Там само. – С.287 – 288.

¹⁸ З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій /Авт. кол.: Бойко Л.С. та ін. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 328.

¹⁹ Бантишев О. Ф., Селюк А. В. Пастка для еліти. – К. Нора-Друк, 2004. – С. 166.

²⁰ Там само. – С. 168.

²² Київ: жертви репресій. – К.: Логос. 1997. т. 1. – 496с. Т. 2. – 360с.

Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип.32 – Київ – Хмельницький .: 2005.–С.341 -351.